

■ A Quest for Architectural Poetics

Hanieh Basiri (corresponding author)

PhD Candidate, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University

Mansoureh Tahbaz, PhD

Associate Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University

Zoheir Mottaki, PhD

Assistant Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University

Considering the prevalence of poetry in the Iranian culture, the present paper is of the belief that poetry is interwoven into Iranians' poetic instincts and ethnic spirits, and that architectural poetics and inspirational qualities correspond with parts of sublime human desires of a people long associated with poetics. This study, therefore, reflects on the nature of 'poetics' and its aspects in areas such as philosophy and literature, where poetics enjoys a clear definition, and then moves on to investigate 'architectural poetry' in the related literature.

It finds 'architectural poetics' one of the essential sublime needs, a quality which arises from 'external affordances' on one hand, and 'internal competence' on the other. This 'internal competence' is the individual's ability resonate the poetic potential of space, and the 'external affordance' is the unveiling of the spirit of 'collective imagination' in the visible. Imaginations which are archetypes of human life, timeless patterns dividable to 'embodiment imaginations', 'nature imaginations' and 'time and timeliness imaginations'. Incorporations of these imaginations in poetic works of architecture reify architectural poetics. Poetic works of architecture facilitate the unveiling of imaginations in incremental or reductive processes through which the visible is organised around the collective soul.

Keywords: Architectural poetics, Affordance, Collective imaginations, Appearance.

در طلب شاعرانگی معماری^۱

هانیه بصیری^۲

منصوره طاهباز^۳

دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

زهیر متکی^۴

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

دریافت: ۸ تیر ۱۳۹۹

پذیرش: ۱۵ دی ۱۳۹۹

(صفحه ۲۶-۱۳)

کلیدواژگان: شاعرانگی معماری، قابلیت، خیالات مشترک جمعی، انتظام ظاهر.

چکیده

با توجه به چیرگی شعر در فضای فرهنگ ایرانی، این مقاله مبتنی بر این باور نگاشته شده است که شاعرانگی در طبع و روح قومی ما تنیده شده است و شاعرانگی معماری و قابلیت خیال‌انگیزی آن ضرورت‌بخشی به نیازهای اعلا‌ی انسانی به‌ویژه برای مردمانی است که انس و الفتی دیرینه با شاعرانگی دارند. از این رو در این پژوهش نخست چپستی «شاعرانگی» و وجوه آن در حوزه‌هایی چون فلسفه و ادبیات، که تعریف روشنی از آن دارند، بررسی و سپس چگونگی تجسم «شاعرانگی معماری» از گذر این وجوه و با مراجعه به منابع مکتوب معماری جستجو می‌شود.

در این مسیر «شاعرانگی معماری» را از نیازهای ضروری اعلا و کیفیتی درمی‌یابیم که، از یک سو، برخاسته از «قابلیت بیرون» و از سویی دیگر، برخاسته از «اهلیت درون» است. اهلیت درون توان هم‌نوایی فرد با قابلیت شاعرانگی فضاست و قابلیت بیرون نامستوری «جان خیالات مشترک جمعی» در «امر ظاهر» است. خیالاتی که همان کهن‌الگوهای زیستن انسانی و یا نقش‌های ازلی هستند که با توجه به وجوه در جهان زیستن انسان می‌توان آن‌ها را به «خیالات بدن‌انگارانه»، «خیالات طبیعت» و «خیالات زمان و زمان‌مندی»

تفکیک کرد. وحدت و ترکیبی از این خیالات در آثار شاعرانگی معماری تجسم مصادیقی از شاعرانگی معماری را ممکن می‌کنند. در آثار شاعرانگی معماری ناپنهانی این خیالات در «امر ظاهر» در «فرایندی افزایشی» و یا «فرایندی فروکاهشی» ممکن می‌شود که امر محسوس را در راستای «جان خیالات مشترک جمعی» انتظام می‌بخشد.

مقدمه

شاعرانگی برای ما ایرانیان کیفیتی آنی و آشناست؛ چراکه شعر یکی از بارزترین نمادهای فرهنگ ایرانی است و گویی توانایی تداعیگری و قابلیت جستجوی لایه‌های ناپنهان را در ذهن ایرانی به ودیعه گذاشته شده است. شاعرانگی معماری نیز کیفیتی همواره حاضر در مصادیق معماری گذشته ما بوده است؛ حال آنکه چنین کیفیتی عمدتاً وجه غایب معماری‌های امروز ماست که در آن تنها به برآوردن نیازهای اولیه پرداخته می‌شود. مطالعات روان‌شناسان

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه دکتری نگارنده اول در رشته معماری است با عنوان جستجوی قابلیت شاعرانگی معماری که به راهنمایی استادان راهنما آقای دکتر محمود رازجویان و نگارنده دوم و مشاوره نگارنده سوم در دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی در اسفندماه سال ۱۳۹۹ دفاع شده است.

۲. نویسنده مسئول؛ دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

h_basiri@sbu.ac.ir

3. m-tahbaz@sbu.ac.ir

4. Z_mottaki@sbu.ac.ir

پرسش‌های تحقیق

پرسش اصلی: شاعرانگی معماری چگونه پدیدار می‌شود؟

۱. شاعرانگی چیست؟ (بازشناسی وجوه شاعرانگی)

۲. شاعرانگی معماری چگونه از گذر جان خیالات ناپنهان مشترک جمعی پدیدار می‌شود؟

۳. شاعرانگی معماری چگونه از گذر انتظام ظاهر پدیدار می‌شود؟

۵. برای مطالعه بیشتر در باب روش تحقیق شاعرانه نک:

D. McCullis, "Poetic Inquiry and Multidisciplinary Qualitative Research", p. 83; T. McKenna-Buchanan, "Poetic Analysis"; L.M. Given, "Poetry in Qualitative Research".
6. Mimesis

۷. "Poesis": این واژه در حوزه معماری نیز مفهومی شناخته شده است که به‌ویژه در آراء اندیشمندانی چون گاستون باشلار، یوهانی پالاسما، آلبرتو پرزگومز در حیطه نظر معماری و توسط افرادی چون تادائو آندو، پیتر زومتور، و یا حتی پیتر آیزنمن و جان هیداک در حیطه عمل معماری و از زوایای گوناگون به آن پرداخته شده است.

محیطی نشان می‌دهد که فقدان چنین کیفیتی در محیط‌های معمارانه، با در پی داشتن کمبود انگیختگی حسی و کرختی در درک کیفیت‌های محیطی، سبب انفعال انسان و کاهش توانایی‌های ذهنی و فکری او می‌شود. از این رو این پژوهش بر این باور استوار گشته است که معماری خوب در کنار همه الزامات منطقی، که می‌بایست دارا باشد، باید بتواند نیازهای اعلا‌ی انسانی را نیز برآورده کند.

در جستجوی این امر این پژوهش از پرسش از «چیستی شاعرانگی» و بازشناسی وجوه آن آغاز می‌شود و درمی‌یابد «شاعرانگی معماری قابلیت جلوه‌گری و ناپنهانی خیال در امر ظاهر است»؛ اما نه ناپنهانی هر خیالی، بلکه نامستوری «جان» خیالات ناپنهان شیرین مشترک جمعی که رویاروی خیالات فردی و اکتسابی از «خیالات کهن زیستن انسانی» سخن می‌گوید و جان‌مایه شاعرانگی است. سپس به بازشناسی این خیالات و چگونگی نمود آن‌ها در امر ظاهر پرداخته و بیان می‌شود که چگونه، بسته به دل بستن به امر ظاهر (عروض معماری) و یا «جان» خیالات ناپنهان آن، می‌توان از «نظم معماری» و یا از «شعر معماری» سخن گفت.

در این مسیر در پژوهش حاضر روش تحقیق شاعرانه (پوتتیکال)، که بهره‌گیری از تفکر شاعرانه و خلاق برای کشف، تجزیه و تحلیل، و نتیجه‌گیری در پژوهش کیفی است، به کار گرفته شده است.^۵ در جمع‌آوری داده‌ها نیز از روش کتابخانه‌ای و رجوع به داده‌های اسنادی موجود بهره گرفته و با استفاده از استدلال منطقی و خلاق در کنار رجوع به تجارب زیستن نگارندگان، تحلیل‌های لازم انجام و ساختار مقاله صورت‌بندی شده است.

۱. چیستی شاعرانگی

پیشینه پژوهش در مفهوم شاعرانگی بیانگر آن است که شاعرانگی کیفیتی است که نه تنها در زبان بلکه در همه هنرها پدیدار می‌شود و برای بازشناسی شاعرانگی می‌توان به حوزه‌های گوناگونی نظیر ادبیات و فلسفه رجوع کرد و حدود و وجوه آن را از گذر واژه‌هایی چون تخیل، محاکات^۶، و پوتتیک^۷ بازخواند.

۱.۱. چیستی شاعرانگی در ادبیات

شاعرانگی در ادبیات بر کشیدن زبان به ساحت نیاز دیگر است که با آشکار

را نخستین بار در عرصهٔ وزن یا همراهی زبان و موسیقی به هنگام کار احساس کرده است.^{۱۲} اما می‌توان گفت مهم‌ترین توانایی شعر زدودن عادت‌های روزمره در چشم و ذهن خواننده و طرح فضاها و دنیاهایی تازه در چشم‌انداز اوست.^{۱۳} از این روست که وزن، آهنگ، و موسیقی زبانی در کلام شعری نه جوهره آن بلکه صورت آشکارگر جان خیال شعری است که اگر زبان علم زبان روشنی و آشکاری است، زبان شعر زبان استعاره، ابهام، ابهام، و پیچیدگی است.

۲.۱. چیستی شاعرانگی در فلسفه

شاعرانگی در یونان باستان تحت عنوان «پوئیس»^{۱۴} شناخته می‌شد که، فراتر از زبان، ویژگی هر نوع کنش هنری دانسته می‌شد. ارسطو در رسالهٔ خود «پوئیکا» را، که به «بوطیقا» یا «فن شعر» ترجمه شده است، وجه اصلی «پوئیس» و «میمیس» یا «محاکات» برمی‌شمرد.^{۱۵} «میمیس» واژه‌ای است که اهل نظر از ارسطو تا نظرورزان متأخر آن را برای تحلیل مسائل مربوط به هنر و آفرینش خلاق به کار برده‌اند. ارسطو خود این اصطلاح را به مفهومی محدود به کار نمی‌برد؛ بلکه آن را «حکایت کردن» و «شباهت یافتن» به جهان واقعیت‌های انسانی می‌دانست که درحقیقت نحوی از آشکار کردن است.

تقلید [محاکات] نسخه‌برداری یا بازتاب آینه‌وار چیزی نیست، بلکه میانجی پیچیدهٔ واقعیت است... تقلید همواره مستلزم گزینش دقیق آن «متعلقات» است که شایستهٔ تقلید قلمداد می‌شوند.^{۱۶}

مؤلفان اسلامی و شارحان عربی ارسطو نیز میمیس را وجه ذاتی صنایع مستظرفه و هنر می‌دانند و با توجه بر گسترهٔ معنایی میمیس و دلالت آن بر نوعی ظهور، این کلمه را گاه به محاکات و و زمانی به تشبیه و اندکاندک به تخیل تعبیر کرده‌اند.^{۱۷} بر این اساس ویژگی ذاتی شعر و هنر را «تخیل» و انتظام ظاهر آن نظیر وزن و قافیه را از خصوصیات افزودن

کردن خیال‌انگیز نسبت‌های تازه میان انسان و جهان و از طریق تصرف در شیوهٔ بیان پدیدار می‌شود. به بیان دیگر، در این حوزه، شاعرانگی گفتگویی خیالین، موزون، و آراسته یا پیراسته است که «رخساری دیگر از عالم و رخساری دیگر از آدم»^{۱۸} را آشکار می‌کند. شفیع کدکنی نیز شعر را حادثه‌ای می‌داند که در زبان روی می‌دهد. حادثه‌ای که

زادهٔ کوشش شاعر است برای نمایش درک او از نسبت میان انسان و جهان... تجسم خیال شاعرانه از طریق تصرف در شیوهٔ بیان منطقی و عادی — که محصور در وزن و مفهوم شعر منظوم نیست — صورت می‌پذیرد که، بی نیروی خیال و بی تصرف خیالی در مفاهیم هستی، نمی‌توان شعری سرود.^{۱۹}

او همچنین در جمع‌بندی نظرات بزرگان در باب تعریف شعر چنین می‌آورد:

«خیال» عنصر اصلی شعر در همهٔ تعاریف قدیم و جدید است و هرگونه معنی دیگری را در پرتو خیال می‌توان شاعرانه بیان نمود.^{۲۰}

اما این خیال شاعرانه در یک شعر ناب، شعر تمام، برخاسته از «جان آگاهی» و ژرفایی است که در ساحت آگاهی جمعی و خیالات مشترک انسانی ریشه دارد.

خطاب شعر نه با عقل کارافزا و کاراندیش است که شعر ژرف با ژرف‌ترین لایه‌های جان آگاهی ما سخن می‌گوید. شاعران کم‌وبیش چیزی تازه با ما نمی‌گویند و بر «معلومات» ما نمی‌افزایند، بلکه چیزهایی را با ما در میان می‌گذارند که ما هم اکنون، در ژرفنای روان‌مان، از آن آگاهییم، و یا بهتر است بگوییم از آن جان آگاهییم.^{۲۱}

در این صورت جان‌مایهٔ شاعرانگی نامستوری خیالاتی است که با وجود انسانی قرابتی دیرهنگام دارند و چنین خیال‌انگیزی در شعر منظوم محصور نیست؛ گرچه غالباً شعر از گذر صورتی ظاهر می‌شود که آشکارترین ویژگی آن همراهی با گونه‌ای وزن، آهنگ، و موسیقی است و «انسان ابتدایی رستخیز واژه‌ها

۸. داریوش آشوری، شعر و اندیشه، ص ۳۳.
۹. محمدرضا شفیع کدکنی، صور خیال در شعر فارسی، ص ۳۷.
۱۰. همان، ص ۳.
۱۱. آشوری، همان، ص ۱۸.
۱۲. شفیع کدکنی، موسیقی شعر، ص ۱۵.
۱۳. فرشاد فرشته حکمت، «فضاسازی شاعرانه در اثر هنری»، ص ۳۹.
14. Poesis
۱۵. تاتارکویچ که به تفصیل سابقهٔ تاریخی این واژه را بررسی کرده است، آن را با کنش رهبانان و کاهنانی مرتبط می‌داند که در مراسم آیینی به نغمه و سماع رو می‌آوردند (W. Tatarkeiwic, History of Aesthetics, p. 157).
۱۶. منصور ابراهیمی، «مروری بر بوطیقای ارسطو و مفاهیم اصلی آن»، ص ۱۲.
۱۷. مهدی اخوان ثالث، حریم سایه‌های سبز، ص ۲۰۵.

است^{۳۲} و شاعرانگی نیز گونه‌ای انکشاف خیال‌انگیز است که از گذر انتظام موزون ظاهر تجسم می‌یابد.

۱.۳. بازشناسی وجوه شاعرانگی از گذر ادبیات و فلسفه

با تأمل در آنچه در باب تعریف شاعرانگی در ادبیات و فلسفه آمد؛ می‌توان دریافت که شاعرانگی معماری نیز قابلیت آشکارگری و حکایتگری خیال‌انگیز از نسبت‌های معین انسان و جهان در انتظام موزون ظاهر است. چنانچه پیش از این نیز مکان شاعرانه را «مکان مخیل» نامیده و یا از «خیالستان شعر» در معماری سخن گفته‌اند. این چنین می‌توان وجه اساسی شاعرانگی معماری را «جان خیالات ناپنهان» آن دانست که در انتظام ظاهر آن پدیدار می‌شود (ت ۱).

۲. چگونگی تجسم شاعرانگی در معماری

با توجه به وجوه بازشناسی شده شاعرانگی در مطالعه چستی آن، در این بخش تلاش می‌شود چگونگی تجسم شاعرانگی در معماری از گذر شرح و بسط هر یک از این وجوه در معماری آورده شود.

۱.۲. جان خیال ناپنهان مشترک جمعی

«یک قصه بیش نیست غم عشق وین عجب

کز هر زبان که می‌شنوم نامکرر است»^{۳۳}
تاکنون روشن شد که «خیال‌انگیزی» جان‌مایه شاعرانگی است و همان‌گونه که شعری که یک شاعر در مواجهه خود با جهان می‌سراید، هرچه از جنبه‌های فردی تهی‌تر باشد، عمیق‌تر است، آثار شاعرانه معماری نیز هرچه به لمس جان‌آگاهی مشترک انسانی و تخیل ذاتی نزدیک‌تر باشند، غنی‌ترند. از این رو ناپنهانی و نامستوری «جان خیال» مشترک جمعی اساسی‌ترین وجه شاعرانگی در معماری است که آن را به عرصه‌ای برای

بر آن دانسته‌اند. چنان‌که خواجه نصیرالدین طوسی در *اساس الاقتباس* آورده است که

نظر منطقی خاص است به تخیل، و وزن را از آن جهت اعتبار کند که به وجهی اقتضا به تخیل کند، پس شعر در عرف منطقی کلام مخییل است.^{۱۸}

بر این مبنا می‌توان ساختار و پیکربندی شعر نظیر وزن و قافیه را سازنده نظمی دانست که زمینه پذیرفتن خیال نهفته در جان شعر را فراهم می‌آورد و محاکات شعر در یک مرتبه به سطح انتظام ظاهری آن و در مرتبه‌ای ژرف‌تر به جان کلام مخیل آن وابسته است. از این رو شعر را می‌توان «تخیلات منظم» و یا «نظم مخیل» دانست که این طنین تخیل همان تفاوت شعر و سخن منظوم است. اما این تخیل، که بنیاد حکایتگری و آشکارگری شعر است، «تعجب» شعری می‌آفریند که آن را یکی از نقش‌ها یا وظایف شعر به‌شمار آورده^{۱۹} و با لذت شعری در نسبت دانسته‌اند.^{۲۰} اگر «تصور» را «توانایی رؤیت و بازآفرینی آنچه موجود است» بدانیم، غالباً به حدی تکراری است که تأثیری اندک بر انسان دارد؛ اما «تعجب» «کشف هر حقیقت ناگشوده یا از یاد رفته‌ای» است که با «تخیل» یا «محاکات» در نسبت است و تصاویری در دل ایجاد می‌کند که تأثیری ژرف بر انسان دارد.^{۲۱} از این رو شعرسرایي به هم بافتن دل‌بخوای پندارها و تصورات محض و تخیلات غیرواقعی نیست، بلکه نحوی از گشودگی و یادآوری

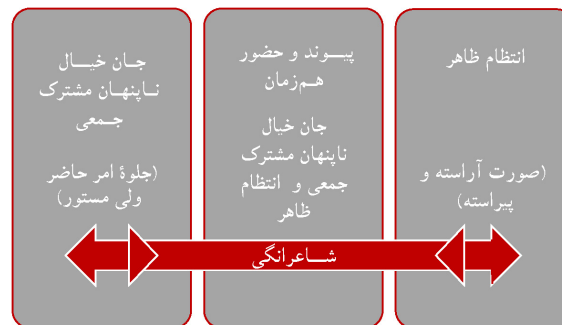
۱۸. خواجه نصیرالدین طوسی، *اساس الاقتباس*، ص ۵۸۷.

۱۹. شفیعی کدکنی، *صور خیال در شعر فارسی*، ص ۳۴.

۲۰. خواجه نصیرالدین طوسی، همان.
۲۱. نیلوفر رضوی، «مکان مخیل»، ص ۱۰.

۲۲. مارتین هایدگر نیز در کتاب *سراغز کار هنری* با تأکید بر مفهوم شاعرانگی و لزوم زیستن شاعرانه انسان بیان میکند که هرچه هنر است، بالذات شعر سرودن است و شعر سرودن گفتن پوشیدگی موجود یا همان ناپنهانی حقیقت است که از طریق حضور همزمان (درافکندن پیکار) میان دو امر متضاد (امر حاضر و امر ظاهر) ممکن می‌شود که به آشکارگی روال بودن انسان (دازاین) در جهان می‌پردازد.
۲۳. حافظ، *غزلیات*، غزل شماره ۳۹.

ت ۱. نمودار وجوه شاعرانگی، تدوین: نگارندگان.

است و «جسمانیت جهان» را از طریق خیالات مادی و فضایی ساختار می‌دهد و وضعیت وجودی انسان را بیان می‌کند و معنا می‌بخشد، او می‌افزاید:

هر استعارهٔ معمارانه، هستار تجربی به‌شدت متنوع و عصاره‌ای است که کثرت تجارب انسان را در یک خیال مجرد زیسته یا سلسله‌ای از خیالات ادغام می‌کند.^{۲۴}

به بیان دیگر هر اثر معماری شاعرانه، از گذر «گرد هم آوردن» تجارب عمیق از یاد رفته و خیالات مشترک جمعی، نسبت انسان با جهان را در جهان بزرگ‌تر بازساختار بندی می‌کند.

اما از عمیق‌ترین و کهن‌ترین تجارب و خیالات انسانی در جهان درک و دریافت انسان از خود در مقام جهان درون و سکونت در جهان بیرون است؛ که به‌واسطهٔ زیستن هم‌زمان انسان در درون (در ساختار بدنی و قابلیت‌های آن) و در بیرون (بستر طبیعت در مقام مکان ازلی زیستن انسان در جهان و در چارچوب زمان) شکل می‌گیرد. از این‌رو در این پژوهش شاعرانگی معماری برخاسته از تازگی و تصرف در آشکارگی این خیالات، که می‌توان آن را به «خیالات بدن‌انگاران»، «خیالات طبیعت» و «خیالات زمان و زمان‌مندی» تفکیک کرد، قلمداد می‌شود.

۱.۱.۲. خیالات بدن‌انگاران

از آنجاکه بدن انسان و حواس ظاهری آن مقدمهٔ درک و دریافت خیال و نیز دیگر مراتب ادراک هستند؛ بر اساس نظر اندیشمندان خیال انسان اساساً ماهیتی مجسم و بدن‌انگاران دارد. مرلوپونتی استدلال می‌کند که پایه و اساس درهم‌تنیدگی انسان و جهان ادراک است؛ که به‌واسطهٔ بدن زیسته شکل می‌گیرد.

بدن زیسته گشایش قصدی (عمدی) یک فرد به جهان است، که تنها از طریق آن فرد چیزهای معنی‌دار را در وهلهٔ اول تجربه می‌کند.^{۲۵}

دانشمندان علوم شناختی نیز بیان می‌کنند که نه‌تنها خیال و

مشارکت ذهنی و خیالی انسان‌ها تبدیل می‌کند. ویلسون از این خیالات با عنوان «خیال ذاتی»^{۲۴} یاد می‌کند و آن را رویاروی «خیال اکتسابی»^{۲۵} قرار می‌دهد، خیال ذاتی را مانند زبانی بیان می‌کند که تصاویر و افسانه‌های خود را داراست و از این تصاویر می‌توان برای شرح تجارب عمیق معماری بهره برد.^{۲۶} از دیدگاه او خیالات ذاتی میان همهٔ انسان‌ها یگانه و برخاسته از تجارب مشترک انسانی هستند.

به نظر می‌رسد من از طریق پاره‌ای کد ناخودآگاه — که به کلمات ترجمه نمی‌شوند، و به‌طور مستقیم بر سیستم عصبی و تخیل اثر می‌گذارند، و در عین حال علایم معنایی را با تجربهٔ فضایی زنده به گونه‌ای واحد ادغام می‌کنند — اداره می‌شوم. اعتقاد من این است که این کد به‌طور مستقیم و روشن بر ما عمل می‌کند؛ چرا که عجیب‌آشناست؛ درحقیقت اولین زبانی است که همیشه آموخته‌ایم، مدتها قبل از کلمات... اکنون از طریق هنر، که تنها کلید برای احیای آن است، به یاد آورده می‌شود.^{۲۷}

فیلسوفانی چون باشلار، مرلوپونتی، و دیگران به بازخوانی این خیالات، که بر عمیق‌ترین تجربه‌ها و خیالات در جهان بودن انسان دلالت دارند، پرداخته و هریک بر وجوهی از آن تأکید کرده‌اند. خیالاتی که می‌توان از آن‌ها با عنوان سرآغازها، «کهن‌الگوها»، «نقش‌های ازلی» یا «جاذبه‌های دیرین» یاد کرد. از جمله باشلار از مفهوم «تصاویر یا طرح‌هایی که ما آن‌ها را زیسته‌ایم» و تراکم تجربه‌های آن‌ها استفاده و بیان می‌کند که یافتن آن‌ها در معماری «حواس فیزیکی را اعتلا می‌بخشد، خاطرات را در بر می‌گیرد، و گذشته و آگاهی گم‌شده را به یاد می‌آورد»^{۲۸}. یادآوری که از گذر آن انسان قادر می‌شود تا عظمت محیط بر او را صمیمانه درک کند. مرلوپونتی نیز با بیان اینکه «ما نه یک اثر هنری بلکه جهانی که در آن گشوده می‌شود را می‌بینیم»^{۲۹} اشاره می‌کند که «انسان یا هنرمند چه چیز غیر از مواجهه‌اش با جهان را می‌تواند به تصویر کشد؟»^{۳۰} که معماری بیانگر مواجههٔ جهان و انسان

24. The Natural Imagination
25. The Artificial Imagination

26. C. Wilson, *Architectural Reflections: Studies in the Philosophy and Practice of Architecture*, p. 5.

27. Ibid, p. 4.

28. L. Van Schaik, *Introduction of Architectural Design*, p. 9.

29. M. Merleau-Ponty, *The Visible and the Invisible*, p. 48.

30. Idem, *Signs*, p. 56.

۳۱. یوهانی پالاسما، خیال مجسم؛ تخیل و خیال‌پردازی در معماری، ص ۱۵۴.

32. Idem, *The Primacy of Perception*, p. 89.

۳۳. نک: جورج لیکاف و مارک جانسون، استعاره‌هایی که با آن زندگی میکنیم.

۲. نحوه‌ای گوناگون حضور خیالات بدن‌انگارانه چون خیالات جهت‌مندی در آرامگاه حافظ، خیالات دربرگرفتنی در خانه طباطبایی‌های کاشان و خیالات نکاح اصداد گنبدخانه مسجد شیخ لطف‌الله؛ عکس‌ها:

- مسجد شیخ لطف‌الله:

www.irandestination.com/sheikh-lotfollah-mosque

- ورودی آرامگاه حافظ: خبرگزاری فارس، محمدرضا فرپود،

- خانه طباطبایی‌ها:

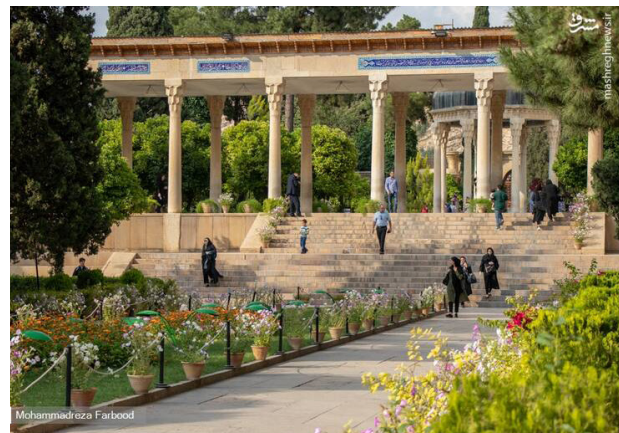
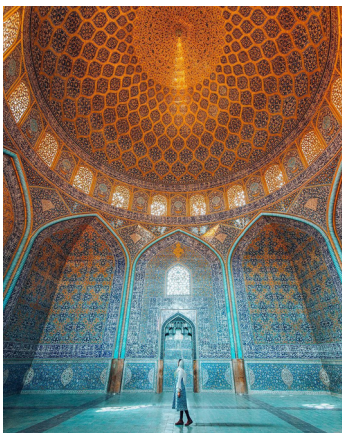
<https://www.irandestination.com/kashan-historical-houses>

www.irandestination.com/kashan-historical-houses

ادراک، بلکه اندیشه انسان نیز امری بدن‌انگار است. جانسون و لیکاف انواع استعاره‌های منجر به فهم را وجودی و بدن‌انگارانه دانسته و آن‌ها را به استعاره‌های جهت‌مند، استعاره‌های هستی‌شناختی، و استعاره‌های مفهومی تفکیک کرده‌اند^{۳۳}. همچنین جانسون در جای دیگری به معرفی طرح‌واره‌های بدن‌انگار مؤثر بر معنا، تخیل، و استدلال انسان پرداخته است. با تکیه بر این مطالعات و با پذیرش بدن‌مندی ادراک و نقش آن در ناپنهانی خیالات، جانسون بر قابلیت‌های بدن برای فهم فضا تکیه می‌کند و به مطالعه طرح‌ها و خیالات بدن‌انگارانه‌ای، که برخاسته از فهم نسبت بدن و جهان است، می‌پردازد و از قابلیت آن‌ها در آفرینش آثار معماری سخن می‌گوید^{۳۴}.

اما در شرح انواع این خیالات، با توجه به آنکه یکی از کهن‌ترین و مشترک‌ترین تصاویر زیستن انسان زیستن هم‌زمان او در جهان درون (در بدن و قابلیت‌های بدنی) و در جهان بیرون است، گویی انسان هم‌زمان در درون خود و در بیرون از آن سکونت دارد. از این رو یک وجه از بودن بدن‌انگارانه انسان در جهان را می‌توان بودن در میانه تضادها و زیستن در حضور هم‌زمان آن‌ها دانست که سرشت انسانی در نوسانی مابین آشکارگی و پنهانی، ذهن و عین، و احساس و عقل شکل گرفته است. برای یافتن دیگر وجوه

خیالات بدن‌انگارانه نیز باید در جستجوی الگوهای پیچیده تکرارشونده‌ای بود که در ساختارهای تجربه انسان‌ها و در ارتباط با مواجهه بدن‌انگار او با محیط شکل می‌گیرند. جانسون به معرفی چنین طرح‌واره‌های بدن‌انگارانه‌ای^{۳۵} می‌پردازد. او مهم‌ترین این طرح‌واره‌ها را در برداشتن، عمود بودن (و دیگر جهت‌های فضایی)، تعادل، نیروها و حرکت معرفی می‌کند.^{۳۶} طرح‌واره‌هایی که گرچه درهم‌تنیده هستند، می‌توان آن‌ها را از هم تفکیک کرد. نوربرگ-شولتز نیز در معماری این ایده را که فضای معماری را، می‌توان به منزله محل تمرکز طرح‌واره‌ها یا تصاویری که بخش ضروری از در جهان بودن انسان را تعین می‌بخشند، توسعه داده است و در نظریه «فضای وجودی» خود، با بهره‌گیری از روان‌شناسی ژان پیازه، عناصر سازنده فضای وجودی را در قالب «مسیرها»، «مراکز»، و «محدوده‌ها» و در سطوح متفاوت طرح کرده است.^{۳۷} عناصری که تا حدود زیادی با طرح‌واره‌های تعریف‌شده جانسون قابل انطباق است. نوربرگ-شولتز بر این اساس و با پذیرش بدن‌مندی ادراک، خیالات بدن‌انگارانه را به خیالات «حضور هم‌زمان متضادها (نکاح اصداد)»، «خیالات جهت‌مندی»، و «خیالات دربرگرفتنی (مرکزیت و شمول)» قابل تفکیک می‌داند (ت ۲).

– خیالات حضور هم‌زمان متضادها (نکاح اضداد): در بسیاری از مکاتب و فرهنگ‌ها بر حضور هم‌زمان متضادها یا نکاح اضداد با عنوان یک وجه برجسته از بودن انسانی تأکید شده است.^{۳۸} چنانچه شاعرانگی را نیز برخاستن از این بودن در میانه و پل زدن میان دوگانه‌های انسان و جهان، عینیت و ذهنیت، و امر ظاهر و امر خیالین دانسته‌اند. گاستون باشلار، فیلسوف فرانسوی، نیز بودن انسان را «بودنی نیمه‌باز»^{۳۹} بر اساس خواست آشکارگی و پنهانی بدن می‌داند.^{۴۰} در متون فلسفی و عرفان اسلامی نیز حضور هم‌زمان متضادها یکی از جلوه‌های وجود در نظام آفرینش گفته شده است. چنانچه آیت‌الله جوادی آملی این کشش و جذبۀ میان اضداد را لازمهٔ نظام خلقت دانسته‌اند. «نظام آفرینش استعدادهای متقابل و متخالف می‌طلبد... تفاوت‌ها برای تسخیر متقابل و دوجانبه و بهره‌مندی از یکدیگر است».^{۴۱} به اعتقاد صادق احمدی نیز از آنجاکه مفهوم نکاح ناظر به زوجیتی حیات‌دهنده و هستی‌بخش است، این مفهوم بر از صدر تا ذیل مراتب معماری امکان تجلی دارد و اصولاً حیات معماری با آن دارای نسبت است. او در شرح این موضوع اشاره می‌کند که در نکاح اضداد سه ویژگی باید محقق شود. نخستین ویژگی «هم‌نشینی و اجتماع» است؛ بدین معنا که حضور دوگانه‌های متضاد بسته به یکدیگر و بر اساس ویژگی ذاتی آن‌ها باشد. ویژگی دوم ناظر به نسبت تکاملی دو جزء و «تقرب به وحدت»، و پیوستگی و یگانگی در ترکیب آن‌هاست. سومی نیز «زایش حیات» است. بدین ترتیب که از تکیه کردن یکی بر دیگری سومی حاصل می‌شود که نه این و نه آن که برتر از هر دو است.^{۴۲} این مفهوم در معماری تحت عنوان «در میانه بودن»^{۴۳}، «پدیده‌های دوگانه»، «این و آن»، و... یکی از مفاهیم اساسی است که در مراتب متفاوت به امکاناتی بینابینی برای تعاملات فضایی، تجربی، اجتماعی، و معنایی اشاره می‌کند و معمارانی چون آلدو وان آیک، لویی کان، کیشو کاراوا، و تادائو آندو از گذر معماری خود به شرح این مفهوم پرداخته‌اند.

– خیالات جهت‌مندی: از آنجاکه جهت‌مندی و بار معنایی و اسطوره‌ای متناظر آن‌ها بر نسبت کلی انسان و جهان دلالت دارند، در نقاط جغرافیایی و فرهنگ‌های مختلف دارای مشترکات بسیاری هستند؛ چنانچه طلوع خورشید و ملازمت آن با حیات و زندگی، غروب خورشید و تناظر آن با تاریکی و مرگ، و نیز زمین به‌منزلهٔ پناهگاه میرایان رویاروی آسمان در مقام تختگاه خدایان در بسیاری از فرهنگ‌های جهان شناخته شده است.^{۴۴} گئون با بهره‌گیری از جهت‌یابی کیهانی در عالم معماری معتقد است که صورت مکانی را مجموعه‌ای از گرایش‌ها در جهت تعریف می‌کند. به نظر او مکانی که متجانس نیست، بلکه بر اثر جهات خود متعین و متفاوت می‌شود، همان است که می‌توان آن را مکان کیفی دانست.^{۴۵} بر این اساس جهت‌گیری، و به‌ویژه جهت‌گیری عمودی و محور آسمان که فرش را به عرش وصل می‌کند، یکی از بنیان‌های خیال‌انگیزی است که مختصات فضای عینی و کران‌مند بنا را به مختصات ناکران‌مند آن می‌رساند. خیالات جهت‌مندی را می‌توان در دوگانه‌های جهت‌مند نظیر بالا-پایین (رو به آسمان رفتن یا به سوی زمین شتافتن)، جلو-عقب (به پیش و به سوی آینده رفتن و یا به عقب بازگشتن و نوستالژی)، چپ، راست، و به سمت درخلاف... و نیز در ادراک عمق و همچنین سمت‌گیری‌های داخل-خارج جستجو کرد. در مصادیق شاعرانهٔ معماری این خیالات در عناصر فضایی چون شبستان‌های ستون‌دار، رواق، دالان، ساباط، پل، منار، بادگیر، و... با هندسه و تناسبات خود عامل ایجاد محورهای حرکت و محورهای تماشا در فضا هستند که با تجسم تداوم خود گویی از دور انسان را فرامی‌خوانند.

– خیالات دربرگرفتنگی: تجربهٔ مرزها و آستانه‌های فیزیکی بدن انسان که امکان زیستن هم‌زمان در درون و بیرون را برای او شکل می‌دهد، از دیگر تجارب و خیالات اساسی او در مواجهه با جهان هستند. از این رو یکی از رایج‌ترین ویژگی‌های تجربی بدنی انسان همان مرزبندی سه‌بعدی جسمانی اوست

۳۴. نک: مارک جانسون، بدن، در ذهن؛

مبنای جسمانی معنا، تخیل و استدلال.

35. Schematic Embodiment

۳۶. جانسون، همان، ص ۸۳.

37. Christian Norberg-Schulz, *Existence, Space and Architecture*, p. 7.

۳۸. چنانچه شاعرانگی را نیز برخاستن از این بودن در میانه و پل زدن میان دوگانه‌های انسان و جهان، عینیت و ذهنیت، امر ظاهر و امر خیالین دانسته‌اند (جاناناتان هیل، *مرلوبوتنی برای معماران*، ص ۵۳ و ۱۴۷).

39. Half-Open-Being.

۴۰. نک: گاستون باشلار، *بوطیقای فضا*.

۴۱. عبدالله جوادی آملی، *زن در آیینۀ جلال و جمال*، ص ۲۰۸.

۴۲. مهدی صادق احمدی، «بنای محجوب؛ بررسی اصل نکاح در آفرینش معماری»، ص ۱۳۴-۱۳۵.

43. In Between, Betweenness, twin phenomena.

۴۴. کریستین نوربرگ-شولتز نیز در کتاب *وجود، فضا، معماری* به تفصیل به بیان این موضوع در فرهنگ‌های مختلف پرداخته است (نک: Norberg-Schulz, *Existence, Space and Architecture*).

۴۵. رنه گئون، *سیطرهٔ کمیت و علایم آخر الزمان*، ص ۴۰.

که معماری به مثابه بستر سکونت انسان همواره در باب آفرینش درجاتی از درون بودگی در جهان بیرون بوده است که این امر به دلیل آستانه‌ها، مرزها، جداره‌ها، بازشوها، و... که مراکز را شکل می‌دهند، ممکن می‌شود. آستانه‌هایی که در معانی ضمنی خود هم‌زمان که تفکیک می‌کنند، وصل می‌کنند و هم‌زمان که دور می‌کنند، وصل می‌کنند، و هم‌زمان که سکونت در درون را ممکن می‌کنند، گشایشی به سمت بیرون هستند. آلدو ون ایک بیان می‌کند که

ساختار فضای وجودی بیانگر تنش‌های پی‌درپی است که ذاتی زندگی هستند... بشر هم وابسته به مرکز و هم وابسته به افق است.^{۴۶}

این‌چنین خیالات دربرگرفتنی در معماری در ادراک مراکز یا مجاورت در قالب درون-بیرون، مرکز-حاشیه و... شناخته می‌شوند. جانسون نیز تأکید می‌کند:

طرح‌واره مرکز-پیرامون تقریباً هرگز به‌صورت منزوی یا مستقل تجربه نمی‌شود؛ در عوض، برای تعریف جهت‌گیری انسان نسبت به جهان خود، چند طرح‌واره دیگر بر آن نهاده می‌شود.^{۴۷} به بیان دیگر در تجسم خیالات دربرگرفتنی از گذر مرکز-حاشیه، خیالات جهت‌مندی نظیر دور-نزدیک، خیالات نکاح اضداد، و... در امتداد چشم‌انداز ادراک حسی یا مفهومی وارد می‌شوند و این‌چنین دوگانه‌های متفاوت که در هم تنیده‌اند، تعین فضای خیال‌انگیز معمارانه را ممکن می‌کنند.

۲.۱.۲. خیالات طبیعت

از آنجاکه انسان خود موجودی است که در بستر طبیعت و در چارچوب قوانین و نظم آن پدیدار شده است و سکونت می‌کند؛ وحدت ذاتی میان انسان و طبیعت وجود دارد و طبیعت غنی‌ترین تصاویر و خیالات زیستن آدمی را آشکار می‌کند. از این‌رو از دیرباز انسان با بهره‌گیری از خیالات و تصاویر طبیعت و تصرف در نحو آشکارگی آن‌ها، به نحوی طبیعی و یا

۴۶. نک: M. Farhadi, "Comparision of In-between Concepts by Aldo Van Eyck and Kisho Kurokawa".

۴۷. جانسون، همان، ص ۲۰۸.
۴۸. محمدصادق فلاحت و صمد شهیدی در مقاله «تحولات مفهوم طبیعت و نقش آن در شکلگیری فضای معماری» سیر تحول معنای طبیعت را در سه سطح «سرمنشأ»، «جهان قابل‌ادراک»، و «ذات» و در دوره‌های زمانی متفاوت معرفی کرده و رویکرد جامع به طبیعت را رویکردی دانسته‌اند که به هر سه مرتبه معنای طبیعت در شکل‌گیری فضای معماری توجه کرده است.

۴۹. کریستوفر الکساندر در مجموعه کتابهای سرشت نظم، از گذر خواندن قوانین نظم ساختاری مستتر در طبیعت، از چگونگی آفرینش حیات به واسطه ساختارهای زنده و کلیت آشکار شونده سخن می‌گوید.

۵۰. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۲۳، ص ۲۲۳.

۵۱. سیدحسین نصر، هنر و معنویت اسلامی، ص ۱۹۳.

انتزاعی، شاعرانگی معماری را تجسم بخشیده است. حضور و ظهور خیالات طبیعت در آثار معماری موضوع نوشته‌های بسیاری بوده است که آن را با توجه به سه قلمرو و اقلیم معنایی متمایز طبیعت می‌توان به سه مرتبه تفکیک کرد. مرتبه نخست در قالب عناصر طبیعی و کالبد طبیعت که در آن معنای طبیعت متناظر با جهان قابل‌ادراک است، مرتبه دوم در قالب ویژگی‌های ذاتی و قوانین حاکم بر طبیعت که در آن طبیعت در معنای ذات است، و مرتبه سوم در قالب ناپنهانی معانی و تمثیلات آن جهانی مترتب بر طبیعت است که در آن طبیعت در معنای سرمنشأ مورد توجه قرار می‌گیرد.^{۴۸} مرتبه نخست این خیالات آشکارگی خیالات محسوس طبیعت و وجه کالبدی و مادی آن است و مراتب دوم و سوم آن با ناپنهانی خیالات نامحسوس (معقول) در نسبت است و ناظر بر ناپنهانی نظم و قوانین طبیعت^{۴۹} و یا معانی والاتر آن است. از آنجاکه در مکاتب آسمانی و از جمله در حکمت اسلامی طبیعت و عالم خلقت بستر تکامل انسان و مسخر اوست؛ آدمی باید با فرارفتن از وجوه محسوس آن، به معنای ناپنهان و قدسی آن دست یابد؛ چراکه مرتبه انسان مرتبه عروج او از طبیعت است و به تعبیر استاد مطهری چنانچه این امر محقق نشود، انسان در سفلی‌ترین مراتب (اسفل السافلین) خواهد بود.^{۵۰} نصر نیز اشاره می‌کند که در جای‌جای کتاب آسمانی، عناصر طبیعی بارها و بارها مورد اشاره بوده و از انسان خواسته شده است که به تفکر و نظاره در عناصر طبیعی بپردازد.^{۵۱} از این‌رو در معماری اسلامی ایران و در مصادیق شاعرانه آن به حضور خیالات طبیعت در کنار وجه محسوس به‌ویژه در وجه معقول آن توجه شده است. اما در گشایش خیالات طبیعت، چه در حکمت ایرانی و چه در سنت غربی، همواره چهار عنصر نور، خاک، آب، و باد جایگاهی یگانه داشته‌اند و خیالات عمیقی را در سطوح گوناگون محسوس و معقول پدیدار می‌کرده‌اند.^{۵۲} چنان‌که بختیار و اردلان به رمزگشایی این عناصر همت گماشته‌اند^{۵۳} و

کیفی تفکیک کرد، که چنانچه هایدگر اشاره می‌کند انسان در زمان کیفی زندگی می‌کند و فاصله میان دو نقطه را نه در جمع انقطاع گذر ثانیه‌ها که شاید در طول فاصله زمزمه یک آهنگ طی می‌کند.^{۵۸}

همچنین گرچه زیستن انسان در زمان در لحظه حال تحقق می‌یابد، اما حال چیزی نیست جز تداومی از گذشته و خاطرات که به آینده و آرزوها پیوند می‌خورد. بدین معنا انسان همواره در میانه گذشته و آینده، حافظه و تخیل ساکن است. به بیان دیگر «انتظار لحظه‌ای که در حال رسیدن است پوششی می‌شود بر زوال تدریجی لحظه‌ای که در حال سپری شدن است»^{۵۹}. از این رو پالاسما خیال شاعرانه را تجربه حسّی خاطرانه‌نگیز، معنادار، و عاطفی می‌داند که چندلایه، تداویگر، و پویا و در تعامل دایمی با حافظه و آرزوهاست.^{۶۰} این چنین می‌توان دریافت خیالات زمان و زمان‌مندی برخاسته از تجربه زمان کیفی هستند که از گذر ارتباط هم‌زمان با گذشته و تکرار، و با آینده و انکشاف به لحظات حال عمق و غنا می‌بخشد. این خیالات در آثار معماری نیز پدیدار می‌شوند، اما نه در معماری‌هایی که ساکن زمان مسطح حال هستند و بر سرعت و تغییر تأکید می‌کنند، بلکه در معماری‌های آرام و عمیقی که تجربه زمان کیفی را در دیالکتیک مابین گذشته و آینده، حافظه و تخیل، این همانی و دگرگونی ممکن می‌کنند.^{۶۱}

یا باشالار در چهار کتاب مجزا به تفصیل به هریک از این عناصر در سنت فلسفی خود پرداخته است.^{۵۴} او بر این باور است که هر اثر شاعرانه باید عناصری را، هرچند ناچیز و جزئی، از جوهره مادی [چهار عنصر اصلی] دریافت کند...، باید عنصری مادی جوهره خاص خود را، قانون خاص خود، و بوطیقای خاص خود را به آن بیخشد.^{۵۵}

در معماری ایرانی در میان این عناصر چهارگانه اصلی باد و خاک در سازوکار سکونت و حیات وارد شدند و آب و آفتاب جایگاهی اسطوره‌ای یافتند... وفور آفتاب و ندرت آب اسطوره‌ها را بر روی این دو محور شکل داده است.^{۵۶} از این رو به‌ویژه دو عنصر آب و آفتاب جایگاهی ویژه در گشایش خیالات طبیعت یافتند (ت ۳).

۳.۱.۲. خیالات زمان و زمان‌مندی

زمان وجهی اساسی از سکونت انسان در جهان و مجردترین بعد آن است. زمان درحقیقت امتداد بودن انسان در جهان است؛ امتدادی واقعی که انسان آن را به اجزا یا بخش‌هایی تجزیه و از طریق کمی و کیفی ادراک می‌کند. در لغتنامه دهخدا آمده است که زمان را به دو قسم می‌توان تقسیم کرد: «یکی تطبیق آن با مقدار و دیگر به ادراک آن در نفس»^{۵۷}. از این رو زمان را بر مبنای نحو تجربه آن می‌توان به زمان کمی و زمان

۵۲. همو، نظر متفکران اسلامی درباره طبیعت، ص ۳۷۱.
۵۳. نادر اردلان و لاله بختیار، حس وحدت: نقش سنت در معماری ایرانی.

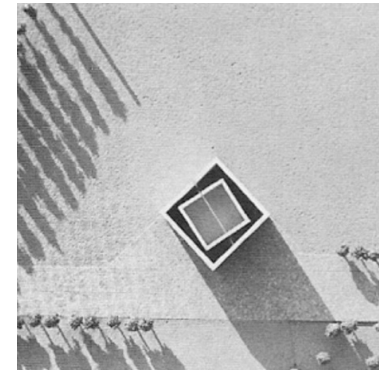
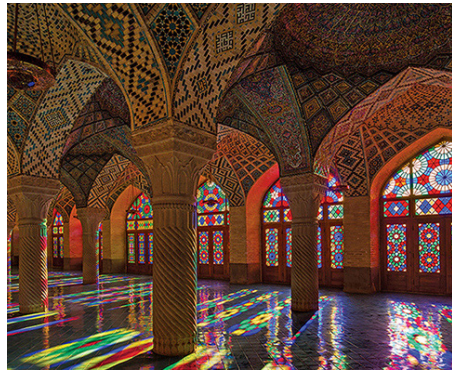
ت ۳. نحوه‌های گوناگون حضور خیالات طبیعت؛ خیال نور در نمازخانه محوطه موزه فرش، خیال انکسار نور مسجد نصیرالملک شیراز، و خیال آب در باغ شاهزاده ماهان کاشان، عکس‌ها:

– باغ شاهزاده ماهان کرمان:
www.irna.ir/news/83802867

– مسجد نصیرالملک، شیراز:
<https://nasiralmulk.ir>

– نمازخانه موزه فرش:
<http://iwanmagazine.ir/>

نمازخانه-پارک-لاله-کامران-دیبا

و کنش‌های انسان، رویاروی معماری متجانس، همگن و یکنواخت، گشتالت‌هایی از ادراک خیالات متفاوت بدن‌انگارانه، نظیر خیالات عمق و جهت‌مندی فضا، مرکزیت و نکاح اضداد را با توجه به محل نمود آستانه‌ها و مراکز، در کالبد فضایی تجسم بخشد و هم‌زمان مراتبی از خیالات طبیعت و خیالات زمان و زمان‌مندی را نیز در پیوند با زمینه خود آشکار کند.

۲.۲. انتظام ظاهر

«در خلاف آمد عادت بطلب کام که من

کسب جمعیت از آن زلف پریشان کردم»^{۶۳}

اگر جان خیال ناپنهان جوهره و باطن شاعرانگی است، این ناپنهانی در گرو انتظام ظاهری است که در وحدت و حضور هم‌زمان دو اثر معماری شاعرانه پدیدار می‌شود؛ طریق انتظام ظاهری که از گذر تمایز صوری خود، شعر و جز آن را تفکیک می‌کند. از این تمایزبخشی در زبان با عنوان «برجسته‌سازی» تعبیر می‌شود، که به دو صورت قاعده‌افزایی و هنجارگریزی ممکن می‌شود (به‌طور مثال قابل‌مشاهده در «ت ۵»). این برجسته‌سازی در قاعده‌افزایی از گذر توازن واژگان، کاربرد

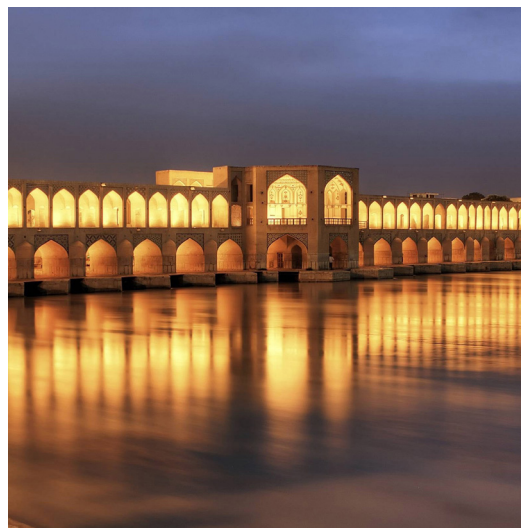
درباره انواع گشایش خیالات زمان نیز می‌توان از مراتب محسوس و نامحسوس (معقول) سخن گفت؛ چراکه گرچه زمان خود بعدی مجرد محسوب می‌شود، زمان‌مندی از ویژگی‌های هنر و ساخته‌های بشری است. در مرتبه محسوس خیالات زمان و زمان‌مندی، با توجه به تعیین آن، در قالب فرم‌ها و صورت تاریخی زمان‌مند پدیدار می‌شوند. اما مرتبه معقول این خیالات رویاروی پایداری خیالات محسوس، از گذر تغییر و تبدیل و اغلب در ماده — به‌واسطه قوانین طبیعت — آشکار می‌شود. در این مرتبه خیالات زمان می‌تواند از طریق نمایش گذر زمان بر مصالح در علایم و آثار فرسایش^{۶۴}، و نیز روایت ساخته شدن و فرایند ساخت، و همچنین در تجربه زمان کیفی در فضا در عناصری چون بازی نور و سایه، ریزش آب، و... آشکار شود (ت ۴).

قابل ذکر است که آنچه تحت عنوان «خیالات بدن‌انگارانه»، «خیالات طبیعت»، و «خیالات زمان و زمان‌مندی» شرح داده شد، در یک اثر شاعرانه معماری در غالب موارد درهم‌تنیده و ادغام شده‌اند و یکدیگر را برکشیده‌اند. بر این اساس یک معماری شاعرانه آن است که در کنار پاسخ‌گویی به نیازها

۵۴. باشلار تا آنجا پیش رفته است که خیالات برخاسته از این عناصر را «خیالات مادی» می‌خواند و آن را رویاروی «خیالات صوری» که به شکل و هندسه تعلق می‌گیرد، قرار می‌دهد و از عمق و اصالت این خیالات در برابر گستردگی خیالات صوری می‌گوید و مشکل امروز را پرداختن به خیالات صوری به جای خیالات مادی برمی‌شمرد (نک: باشلار، آب و رویاها؛ پژوهشی بر تخیل ماده؛ همو، شعله شمع؛ همو، هوا و رؤیاها؛ جستاری در تخیل حرکت؛ Bachelard, Earth and Reveries of Will: An Essay on the Imagination of Matter).

۵۵. باشلار، آب و رؤیاها، ص ۱۱.
۵۶. فرهاد احمدی، نشست نقد معماری معاصر ایران (بناهای مذهبی و مساجد بعد از انقلاب اسلامی).
۵۷. لغتنامه دهخدا، ذیل «زمان».
۵۸. میر عبدالحسین نقیب‌زاده، نگاهی به نگرشهای فلسفی سده بیستم، ص ۱۹۳.
59. Merleau-ponty, *Phenomenology of Perception*, p. 439-442.

ت ۴. نحوه‌های گوناگون حضور خیالات زمان و زمان‌مندی در پل خواجوی اصفهان و در موزه نساجی شیراز، عکس‌ها: مأخذ تصویر پل خواجو: <https://apochi.com/attractions/isfahan/khaju-bridge>
موزه نساجی (نگارخانه تار و پود زمان): هانیه بصیری.

ت ۵.

الف. فرایند افزایشی در انتظام بخشی ظاهر در شعر پارسی و در گنبدخانه مسجد شیخ لطف‌الله و

ب. فرایند فروکاهشی در انتظام بخشی ظاهر در شعر هایکو ژاپنی و در کلیسای نور آندو؛ ماخذ تصویرها:

مسجد شیخ لطف‌الله:

/www.kojaro.

com/2018/2/12/140653

نگارگری و شعر پارسی:

باوند بهپور در دوره زیبایی شناسی

مصادقی هنر ایران

تصویر کلیسای نور آندو:

www.archdaily.com/101260/

ad-classics-church-of-the-

light-tadao-ando

تصویر هایکو:

artsandculture.google.com/

asset/calligraphy-of-poems-

from-the-shinkokin-wakashu-

on-paper-decorated-with-

deer-honami-koetsu/

ZwGHeTX1S-tSg

دیوار، «آن دیگر» را به آن بخشید و احساسی دیگرگونه را از گذر غنای هارمونیک آن طلب کرد. اما در فرایند فروکاهشی، که پیراستن «چیز» است به «جوهره»ی وجودی آن، شاعرانگی معماری از طریق «انتزاع»^{۶۴} ممکن می‌شود. بدین مفهوم بنای شاعرانه الزاماً در مرتبه ظاهر پیچیده و مبهم نیست؛ بلکه بالعکس می‌تواند در فرایندی فروکاهنده و با نزدیک شدن به تجسم سرآغازها (کهن‌الگوها) غنای خود راه، نه از ظاهر بلکه از ماهیت رازآمیز آنچه آشکار می‌کند، به دست آورد. مصادیق شاعرانه معماری ایرانی نظیر گنبدخانه مسجد شیخ لطف‌الله فرایندهای افزایشی را در معماری شاعرانه چونان غزلی از شعر پارسی آشکار می‌کنند. حال آنکه بهترین مصادیق شاعرانگی معماری در فرایندهای فروکاهشی را در کارهای معمار ژاپنی تاداؤ آندو نظیر کلیسای نور و در مشابهت آن با شعر هایکو می‌توان یافت (ت ۵).

۳. نتیجه گیری

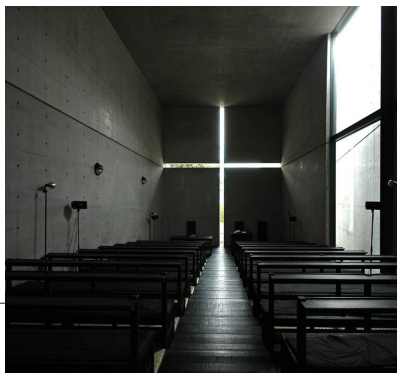
«هر کو نکند فهمی زین کلک خیال‌انگیز

نقشش به حرام ار خود صورتگر چین باشد»^{۷۰}

بر اساس آنچه آمد، طلب شاعرانگی در معماری، در کنار الزام به همه بایدهای معمارانه، در جستجوی برآوردن نیازهای اعلائی ضروری انسانی است، معماری هم‌زمان که ساختاری سودمند

آرایه‌های ادبی، و غیره و در هنجارگریزی از طریق انصراف از قواعد و مؤلفه‌های ناظر بر زبان خودکار شکل می‌گیرد.^{۶۴} متناظر با این فرایندها، ویلسون آفرینش شاعرانگی معماری را نیز از طریق فرایندهای «افزایشی»^{۶۵} و فرایندهای «فروکاهشی»^{۶۶} ممکن می‌داند.^{۶۷} فرایندهای افزایشی از طریق افزودن لایه بر هر آنچه موجود است و غنی کردن آن آشکار می‌شود و فرایند فروکاهشی از طریق بر هم زدن نسبت‌های مانوس و متداول از طریق فروکاهش فضا و یا عناصر فضایی به جوهره آن آشکار می‌شود. گویا در طریق انتظام بخشی ظاهر در آفرینش شاعرانگی در معماری همواره «کمتر بیشتر است و یا بیشتر بیشتر است».

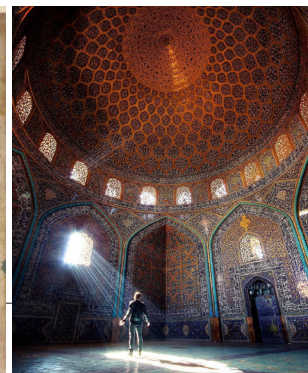
در فرایند انتظام بخش افزایشی چنانچه با یاری گرفتن از روان‌شناسی محیطی و دسته‌بندی معانی گیبسون^{۶۸} (مبتنی بر تفکیک قابلیت‌های آشکار و صریح و قابلیت‌های ثانویه) شاعرانگی یک دیوار را طلب کنیم، فراتر از جداری موزون و متناسب، که میان زمین و آسمان و میان دو فضا جای گرفته است، می‌توان در تکیه‌گاه آن بر زمین مکانی برای نشستن و تکیه زدن انسان نیز فراهم آورد، بر فراز آن پنجره‌ای به اندازه قاب آسمان گشود، به کاشی نگین فیروزه‌ای که رنگ تجسم آسمان است در تضاد خاک، آن را آراست، سراغی از آب در پی آن گرفت، و در هر مرتبه با افزودن «چیزی»، متناسب به این

(ب)

(الف)

به یک اثر معمارانه الصاق کرد. همچنین در مطالعه شاعرانگی یک اثر معمارانه باید عواملی چون مقیاس حضور شاعرانگی، قابلیت زمینه و بستر طبیعی-اقلیمی، اجتماعی-فرهنگی، عملکرد معمارانه، و... را نیز در نظر داشت. مقیاس حضور شاعرانگی بر گستره ظهور این کیفیت در فضای معمارانه اشاره دارد که چونان تک بیتی نقش بسته بر یک فضا و یا منظومه‌ای بلند در تجربه نحو فضا است. قابلیت‌های طبیعی و اقلیمی سایت نظیر میزان سبز بودن، افق باز، و... نیز به سبب برجسته بودن بالقوه خیالات طبیعت و گاه زمان و زمان‌مندی در آن عامل مهمی در ادراک شاعرانگی یک مصداق معمارانه محسوب می‌شوند. بستر اجتماعی فضای معمارانه نیز به واسطه حضور افراد و اثر همدلی در ادراک و یا بستر فرهنگی به سبب تأثیر عمیقی که در تکوین خیالات مشترک جمعی افراد دارد، دیگر عوامل مهم در این زمینه محسوب می‌شوند. همچنین عملکرد معمارانه یک مصداق نیز خود عامل مؤثری در این امر است؛ چراکه گرچه مکان‌هایی که حضور مردم در آن‌ها با ذهنی دور از تمرکزهای شناختی صورت می‌گیرد، نظیر مکان‌های فرهنگی-تاریخی و مکان‌های تفریحی، قابلیت بیشتری برای پدیداری شاعرانگی دارند؛ اما هر عملکردی می‌تواند، متناسب با کارکردهای خود، پذیرای این کیفیت باشد. از آنجاکه معماری محل کنش انسان است و مرتبه عملکردی یکی از مراتب مهم معمارانه در پدیداری شاعرانگی معماری است، در نوشتاری دیگر می‌توان از انتظام‌بخشی عملکردی معمارانه در راستای پدیداری خیالات مشترک جمعی نیز سخن گفت. همچنین با توجه به شکل‌گیری ظاهر کالبدی معماری در مراتب مادیت، صورت، و روش ساخت می‌توان به شرح چگونگی پدیداری هر یک از مراتب خیالات مشترک زیستن در هر یک از سطوح تعیین‌بخش کالبد معمارانه پرداخت.

برای اهداف پایه زیستی است، خیالات و نقش‌های کهن زیستن انسانی را تجسم می‌بخشد. محاکات یا حکایتگری که جان‌مایه اثر شاعرانه است نیز با همین مفهوم و نگاه در ارتباط است و طی آن معماری از شیوه مواجهه انسان و جهان و لمس متقابل این دو حکایت می‌کند. در چنین حکایتگری از یک سو، انسان و اهلیت درون او، در هم‌نوایی با طنین شاعرانگی نهفته در فضا، و از سوی دیگر اثر معمارانه و قابلیت شاعرانگی آن قرار دارد. در این پژوهش به قابلیت بیرون اثر معمارانه برای تجسم شاعرانگی پرداخته شده است و از آنجاکه از شاعرانگی معماری فراتر از تنها یک تصویر بصری و یا صرفاً زیبایی‌های محسوس، تأثیر بر لایه‌های عمیق‌تر ذهن و احساس انسان را طلب می‌کند؛ از ناپنهانی خیالات مشترک زیستن انسان سخن گفته و تجسم این خیالات در امر ظاهر را از طریق فرایندهای انتظام‌بخش افزایشی و یا فروکاهشی ممکن دانسته است.

اما باید توجه داشت که، در طریق انتظام‌بخشی ظاهر اثر معمارانه، آنچه تحت عنوان قوانین کلاسیک «نظم معماری» چون تقارن، ریتم، تعادل، و... همواره مطرح بوده، با روح زمانه در نسبت است و شاید همان‌گونه که در شعر سپید، شعر زمانه نو، وزن و اهنگ به طریقی متفاوت از وزن‌های عروضی ظاهر می‌شوند، در معماری شاعرانه امروز نیز الزامی به تکرار قوانین کلاسیک نظم معماری نیست. از سوی دیگر، قوانین انتظام‌بخش ظاهر نه غایت بلکه ابزاری برای تنظیم جزئیات برای ناپنهانی خیال‌انگیزی معماری و تجسم کیفیت واحد منسجم معمارانه هستند. حال آنکه جوهره شاعرانگی معماری نه در امر ظاهر بلکه در حضور جان خیالات ناپنهان آن است. از این رو نقطه آغاز معماری شاعرانه در گام نخست طرح روایت خیال‌انگیزی آن است که از گذر قوانین انتظام‌بخش ظاهر مجسم می‌شود و این کیفیتی است که از مرحله آغازین پیدایش اثر حاضر است و ویژگی نیست که بعدها بتوان آن را

۶۰. پالاسما، همان، ص ۱۰۵.
61. J. Pallasmaa, "Inhabiting Time", p. 52.

۶۲. نمایش گذر زمان بر مصالح در علایم و آثار فرسایش نظیر خاطره نهفته در طنین قدم‌های قرن‌ها در سنگ‌فرش خیابانی باستانی یا جلالی پله‌های سنگی تراشیده‌شده توسط میلیون‌ها گام یا کشش یک درب صیقل داده‌شده توسط هزاران دست است. روایت ساخته شدن و نیز فرایند ساخت درزها، بندها، و ردپاهایی را آشکار می‌کند که از تعجیل و یا آرام بودن دست‌های سازنده آن، ابزارهای آن، طنین ضربات ساخت بنا، و... سخن می‌گوید.

۶۳. حافظ، غزلیات، غزل شماره ۳۱۹.
64. R. Jakobson, "Linguistics and Poetics", p. 77.

65. Cumulative
66. Reductionist
67. P. Wilson, "Sometimes Bachelard", p. 15.

۶۸. از منظر جیمز گیسون قابلیت‌های محیط آن چیزی است که محیط به موجود زنده ارایه کرده و به او پیشنهاد مینماید. از این رو قابلیت‌ها و جهی ارتباطی داشته و به دو دسته «قابلیت‌های اولیه» که عینی و آشکار هستند و «قابلیت‌های ثانویه» که ذهنی و نامتعیین هستند، تفکیک میشوند (نک: J.J. Gibson, *The Ecological Approach to Visual Perception*).

69. Abstraction

۷۰. حافظ، غزلیات، غزل شماره ۱۶۱.

- آشوری، داریوش. شعر و اندیشه، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۳.
- احمدی، فرهاد. نشست نقد معماری معاصر ایران (بناهای مذهبی و مساجد بعد از انقلاب اسلامی)، فرهنگستان هنر، ۱۳۹۳.
- اخوان ثالث، مهدی (م. امید). حریم سایه‌های سبز، تهران: زمستان، ۱۳۷۲.
- اردلان، نادر و لاله بختیار. حس وحدت: نقش سنت در معماری ایرانی، ترجمه و نداد جلیلی، تهران: مؤسسه علم معمار رویال، ۱۳۹۱.
- ارسطو. هنر شاعری (بوطیقا)، ترجمه و مقدمه فتح‌الله مجتبائی، تهران: بنگاه نشر اندیشه، ۱۳۳۷.
- ابراهیمی، منصور. «مروری بر بوطیقای ارسطو و مفاهیم اصلی آن»، در خیال، ش ۱۸ (تابستان ۱۳۸۵)، ص ۴-۶۷.
- الکساندر، کریستوفر. سرشت نظم؛ جلد اول: پدیده حیات، ترجمه رضا سیروس صبری و علی اکبری، تهران: پرهام نقش، ۱۳۹۴.
- باشلار، گاستون. آب و رؤیاها: پژوهشی بر تخیل ماده، ترجمه مهرنوش کی فرخی، تهران: پرسش، ۱۳۹۴.
- _____ . بوطیقای فضا، ترجمه مریم کمالی و محمد شیربچه، تهران: روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۹۰.
- _____ . شعله شمع، ترجمه جلال ستاری، تهران: توس، ۱۳۹۹.
- _____ . هوا و رؤیاها: جستاری در تخیل حرکت، ترجمه مسعود شیربچه، تهران: نقش جهان، ۱۴۰۰.
- پالاسما، یوهانی. خیال مجسم؛ تخیل و خیال‌پردازی در معماری، ترجمه علی اکبری، تهران: پرهام نقش، ۱۳۹۵.
- جانسون، مارک. بدن، در ذهن: مبنای جسمانی معنا، تخیل و استدلال، ترجمه جهان‌شاه میرزاییگی، تهران: آگاه، ۱۳۹۶.
- جوادی آملی، عبدالله. زن در آیین جلال و جمال، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۸۳.
- خواجه نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد بن الحسن. اساس الاقتباس، تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۶.
- فرشته حکمت، فرشاد. «فضاسازی شاعرانه در اثر هنری»، در باغ نظر، ش ۱۵ (اسفند ۱۳۸۹)، ص ۳۷-۵۰.
- رضوی، نیلوفر. «مکان مخیل»، در خیال، ش ۸ (۱۳۸۲)، ص ۴-۲۳.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. صور خیال در شعر فارسی: تحقیق انتقادی در تطور ایماژهای شعر پارسی و سیر نظریه بلاغت در اسلام و ایران، تهران: نیل، ۱۳۸۳.
- _____ . موسیقی شعر، تهران: آگه، ۱۳۹۸.
- صادق احمدی، مهدی. «بنای محبوب؛ بررسی اصل نکاح در آفرینش معماری»، در روائی نظر: ده مقاله در معماری، تهران: متن، ۱۳۹۳.
- فلاح، محمدصادق و صمد شهیدی. «تحولات مفهوم طبیعت و نقش آن در شکل‌گیری فضای معماری»، در هنرهای زیبا، ش ۴۲ (تابستان ۱۳۸۹)، ص ۳۷-۴۶.
- کرین، هانری. چشم‌اندازهای معنوی و فلسفی اسلام ایرانی، تحقیق و ترجمه انشالله رحمتی. تهران: سوفیا، ۱۳۹۱.
- گنون، رنه. سيطرة کمیت و علایم آخر الزمان، ترجمه علی محمد کاردان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۴.
- لیکاف، جورج و مارک جانسون، استعاره‌هایی که با آن زندگی می‌کنیم، تهران: علم، ۱۳۹۷.
- مرلوپونتی، موریس. جهان ادراک، ترجمه فرزاد جابراانصار، تهران: ققنوس، ۱۳۹۱.
- مطهری، مرتضی. مجموعه آثار، تهران: صدرا، ۱۳۹۲.
- نصر، سیدحسین. نظر متفکران اسلامی درباره طبیعت، تهران: خوارزمی، ۱۳۷۷.
- _____ . هنر و معنویت اسلامی، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران: حکمت، ۱۳۹۴.
- نقیب‌زاده، میرعبدالحسین. نگاهی به نگرش‌های فلسفی سده بیستم، تهران: طهوری، ۱۳۹۵.
- هایدگر، مارتین. سرآغاز کار هنری، ترجمه پرویز ضیاء شهبابی، تهران: هرمس، ۱۳۷۹.
- هیل، جانان. مرلوپونتی برای معماران. ترجمه احسان حنیف، تهران: کتاب فکر نو، ۱۳۹۶.

Bachelard, Gaston. *Earth and Reveries of Will: An Essay on the Imagination of Matter*, Dallas Inst Humanities & Culture, 2002.
Clingerman, Forrest. "Memory, Imagination, and the Hermeneutics of Place", in *Interpreting Nature: The Emerging*

Field of Environmental Hermeneutics, edited by Forrest Clingerman & Brian Treanor & Martin Drenthen & David Utsler, New York: Fordham University Press, 2013.
Farhadi, Maryam. "Comparison of In-between Concepts

by Aldo Van Eyck and Kisho Kurokawa", in *Journal of Asian Architecture and Building Engineering*, 8(1) (2009), pp. 17-23

Gibson, J.J. *The Ecological Approach to Visual Perception*, Boston: Houghton Mifflin, 1979.

Given, Lisa M. "Poetry in Qualitative Research", in *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, pp. 638-640.

Jakobson, Roman. "Linguistics and Poetics", in T.A. Scbeok (ed.), *Style in Language*, Cambridge: MIT Press, 1960.

Merleau-Ponty, Maurice. *Phenomenology of Perception*, trans. D.A. Landes, Abingdon and New York: Routledge, 2012.

_____. *The Primacy of Perception*, trans. William Cobb, Northwestern University Press, 1964.

_____. *Signs*, trans. Richard C. McCleary, Northwestern University Press, 1964.

_____. *The Visible and the Invisible*, trans. Alphonso Lingis, Evanston: Northwestern University Press, 1968.

McCullis, Debbi. "Poetic Inquiry and Multidisciplinary Qualitative Research", in *Journal of Poetry Therapy*, Vol. 26, No. 2, 2013. pp. 83-114.

McKenna-Buchanan, Timothy. "Poetic Analysis", in *The SAGE Encyclopedia of Communication Research Methods*, pp. 1262-1264.

Nasar, Jack. "Urban Design Aesthetics: the Evaluative Qualities

of Building Exteriors", in *Environmental and Behavior*, 26(337) (1994), pp. 337-401.

Norberg-Schulz, Christian. *Existence, Space and Architecture*, NY: Praeger, 1971.

Pallasmaa, Juhani. "The Complexity of Simplicity: The Inner Structure of the Artistic Image", in R. Kossak & P. Ording (eds.), *Simplicity: Ideals of Practice in Mathematics and the Arts. Mathematics, Culture, and the Arts*, Springer, Cham. 2017, pp. 15-26.

_____. "Inhabiting Time", in *Architectural Design*, Vol. 86 (2016), pp. 50-59.

Sarah Robinson and Juhani Pallasmaa. "Mind in Architecture: neuroscience, embodiment and the future of design". London: MIT Press, 2015.

Tatarkeiwics, W. *History of Aesthetics, Vol. 1, Ancient Aesthetics*, trans. Adam Czerniawski & Ann Czerniawski, London: Conitnum, 2005.

Van Schaik, L. "Introduction", in *Architectural Design*, Vol. 72, No. 2, 2002, pp. 5-9.

Wilson, Collin st john. *Architectural Reflections: Studies in the Philosophy and Practice of Architecture*, Butterworth-Heinemann, 1988.

Wilson, Peter. "Sometimes Bachelard", in *Architectural Design*, No. 72 (2) (2002).

